

פרופ' בצלאל נרקיס (1926-2008) חתן פרס ישראל (1999) מתוך חוברת פרס ישראל

שלוש פעמים נכנס בצלאל נרקיס לעולם האקדמיה, ורק בפעם השלישית מצא בה את מקומו. הוא החל במתמטיקה, המשיך במדעי הרוח, ובעודו שוקד על עבודת הדוקטורט שלו בהיסטוריה של ימי הביניים עבר לשכון בהיכלה של האמנות.

"אבא רצה להיות צייר כשעלה ארצה ב-1920" – אומר בצלאל נרקיס – "אבל הוא נסחף על ידי פרופ' בוריס ש"ץ לעבוד במחיצתו בבית הספר לאמנויות 'בצלאל' ולהקים לימים את בית הנכות הלאומי שהסתנף אליו. את השם 'בצלאל' קבע בוריס ש"ץ, שקרא כך לבנו, ואילץ את כל מי שעבד במחיצתו לקרוא לבנו בצלאל. הבית שלנו היה גדוש בספרי אמנות, ושיחות על חפצי אמנות היו מנת חלקנו יום-יום".

אביו של בצלאל נרקיס, מרדכי, היה מייסדו של בית הנכות הלאומי 'בצלאל' בירושלים ומנהלו עד יום מותו. כאמור, בוריס ש"ץ גילה אותו, והטיל עליו את המשימה. ואכן, מרדכי נרקיס אסף את האוסף הענק של המוזיאון שלימים יהיה הבסיס למוזיאון ישראל וגיבש את מאפייניו. בצלאל נרקיס: "אבא רצה שאעבוד אתו, אבל חששתי להיכנס לנעליו הגדולות של מי שהיה משכמו ומעלה מכל העוסקים בארץ באמנות יהודית בפרט ובאמנות בכלל".

מרדכי נרקיס לא הספיק להעמיד תלמידים. הוא אמנם רקם תכניות לימודים, אבל בארץ טרם כוננו אז מחלקות אקדמיות לחקר האמנות. וכך, בשנת 1957, היה בצלאל נרקיס דוקטורנט להיסטוריה ומורה בחיפה ובירושלים כאשר נפטר אביו. הנהלת המוזיאון ביקשה ממנו לעבוד על כתבי היד שהותיר אביו ולהכניסם, ככל האפשר, להדפסה. כך נכנס בצלאל נרקיס בשערי העולמות של האמנות היהודית. הוא נשבה בקסמיה והיה בדיעבד לתלמידו המובהק של אביו המנוח.

מוזיאון "בצלאל" רצה בכצלאל נרקיס כמנהל, אבל כיוון שחסרה לו הכשרה פורמלית ובסיסית באמנות בכלל ובאמנות יהודית בפרט שלחה אותו הנהלת המוזיאון לקנות דעת באחת מכירות העולם בתולדות האמנות, בלונדון. הוא למד בלונדון חמש שנים, מ-1958 ועד 1963. שנה אחת נדרשה לו להשגת ב"א נוסף, והפעם בתולדות האמנות. את עבודת הדוקטורט שלו עשה על ציוריה המרהיבים של "הגדת הזהב", הגדה של פסח שנכתבה וצוירה בברצלונה בראשית המאה ה-14 וציוריה מתארים אירועים בתולדות העולם מכריאת אדם ועד לשירת הים.

נרקיס הבן צעד בדרכים שפילס נרקיס האב. "אבא" – נזכר בצלאל – "עסק בטרם נפטר בכתבי יד מצוירים, והתכוון לחבר ספר על ההגדה המצוירת לדורותיה. אבל עד שהגעתי ללונדון לא הצלחתי לרדת לעומק הכרטיסיסות והתצלומים של ההגדות שמצאתי על שולחנו".

במכון וורבורג באוניברסיטה של לונדון כיוונו המורים והחוקרים את בצלאל נרקיס לכתבי היד העבריים המצוירים שבספריית המוזיאון הבריטי (כיום "הספרייה הבריטית"). התברר לו שהחוקרים יודעים אך מעט על אמנות יהודית. הוא התחיל לקטלג את כל כתבי היד העבריים שראה באנגליה. "חשבנו שמדובר רק בכמה עשרות כתבי יד כאלה, אבל אני מצאתי חמש מאות כתבי יד מצוירים! הם היו מן המאות ה-10-15, ומקורם בגרמניה, בצרפת, באיטליה, בצפון אפריקה, בתימן ובארץ-ישראל".

ב-1963 שב ד"ר בצלאל נרקיס מלונדון לירושלים, לאוניברסיטה העברית, כדי להקים יחד עם ידידו, הפרופ' משה ברש, את החוג לתולדות האמנות. הקורס הראשון לאמנות יהודית נפתח ב-1966, "ומיד התברר לי שהנושא הזה הוא להיט אמיתי גם לדעתם של התלמידים".

החוג לתולדות האמנות הוקם, אבל כלים לפתח את חקר האמנות היהודית עוד היו חסרים. לא היה קטלוג. לא היה ארכיון של פריטי אמנות. לא היו אוספי תמונות או תצלומים, ומספר המחקרים הבסיסיים היה מזערי. נרקיס ידע שללא כל אלה אי אפשר לפתח את התחום, לא ניתן לערוך מחקרים וקשה לגדל מומחים וחוקרים. היה ברור לו שצריך לפתח את חקר האמנות היהודית כדיסציפלינה מדעית. באוניברסיטה של פרינסטון "גילה" נרקיס את האינדקס לאמנות נוצרית. זה היה המודל שנרקיס ביסס עליו את "אינדקס ירושלים לאמנות יהודית", אולם הוא שיפר

אותו מיד, וצירף את תצלומי היצירות והחפצים לתיאורים מפורטים, שווים לכל נפש. כבר מראשיתו היה אינדקס ירושלים ממוחשב, וכיום משתמשים באוניברסיטת פרינסטון בתוכנה שלו.

אינדקס של כל פריטי האמנות היהודית, לרבות תצלומים, תמונות, תרשימים וסרטונים עם דברי הסבר וחומר רקע – אינדקס כזה היה משאת נפש של בצלאל נרקיס. הוא עבר כמה תחנות עד שהצליח לממש את חלום האינדקס במסגרת "המרכז לאמנות יהודית" באוניברסיטה העברית.

התחנה הראשונה הייתה מערכת האנציקלופדיה "יודאיקה". לנרקיס הציעו את משרת העורך של האנציקלופדיה לענייני אמנות ותמונות. במקביל לעבודתו באוניברסיטה ובעזרת צוות עוזרים גדול הצליח נרקיס לאסוף 80,000 תמונות. לראשונה נוצר מאגר מקיף של האמנות היהודית על כל ענפיה: כתבי יד מצוירים, תכניות ותמונות של בתי כנסת, ציורים בנושאים יהודיים של ציירים יהודים, מצבות, תשמישי קדושה ועוד. הנהלת האנציקלופדיה הבטיחה לנרקיס כי תממן למאגר התמונות הזה אינדקס מפורט, אבל העניין נגזר מחוסר תקציב. התחנה השנייה במסלול ההקמה של האינדקס הייתה מוזיאון "בית התפוצות". במסגרת הצוות המוביל של המוזיאון החדש הוצע לנרקיס כ"נדוניה" להקים את האינדקס. נרקיס ועשרים תלמידיו אספו עוד 40,000 תמונות, אבל גם כ"בית התפוצות" אזל התקציב.

"או אז" – מבהיר פרופ' נרקיס – "היה ברור שעליי לעשות זאת בעצמי, באוניברסיטה ובמסגרת של 'המרכז לאמנות יהודית' שנקים במיוחד". בתנאים הישראליים אין די בכישורים אקדמיים כדי לממש תכניות פיתוח מחקריות; צריך לעסוק גם ב"שנור". בצלאל נרקיס מצא את עצמו מקיים מסעות התרמה. "הצלחתי לגייס" – הוא נזכר – "את מוריס ספרטוס משיקגו, אספן נלהב של יודאיקה ואדם מיוחד במינו. הודות לו ראה אור ב-1974 הכרך הראשון של שנתון 'המרכז לאמנות יהודית' Journal of Jewish Art. האינדקס פורסם לראשונה ב-1976, בסיוע האקדמיה הישראלית למדעים והמרכז המדעי בלאומי למחקר מדעי בצרפת.

האינדקס לאמנות יהודית הוא אינדקס ממוחשב, והוא כיל יותר מ-200,000 פריטים. זהו המוזיאון הווירטואלי הגדול ביותר בעולם לאמנות יהודית, הכולל "ממטבע קטנה ועד לבית כנסת גדול", כפי שאומר פרופ' נרקיס, ובכלל זה תשמישי קדושה, כתבי יד מצוירים, מעשי פסיפס וציור ופיסול מודרניים.

כל מעשה אמנות המיוצג באינדקס מתואר לפרטי פרטים. נרקיס אומר שהאינדקס הוא גולת הכותרת של מפעלו האקדמי-תרבותי והוא גם המפעל העיקרי של 'המרכז לאמנות יהודית' באוניברסיטה. האינדקס ממשיך להתעדכן, גם לאחר שפרופ' נרקיס פרש לגמלאות, והוא ממשיך להדריך אותו. צוותים של מתעדים מטעם המרכז לאמנות יהודית פוקדים מקומות שונים בעולם. הם עוברים בבתי קברות עתיקים, נוברים בארכיונים ישנים, נכנסים לבתי כנסת שנסגרו ומבקרים בבתי של יהודים. צוותי התיעוד ביקרו עד היום ב-34 ארצות, ביניהן סרביה, קרואטיה, ארצות הקווקז, ארצות חבר העמים, צפון אפריקה והודו. תוצאות מסעות התיעוד הללו פורסמו בספר חדש: "וקיבצתם מירכתי ארץ". אחד מן הצוותים ביקר במוזיאון הלאומי של קייב, במנזר הגדול בעיר, ולהפתעתו גילה שם אוסף גנוז של 400 פרוכות וספרי תורה. התברר כי אלה הן השאריות ממצבע נרחב של החרמת תשמישי קדושה יהודיים בגליציה בשנות ה-20, בפקודתו של לנין. כלי הכסף וכלי הזהב היקרים לא נשמרו. הם הותכו.

בצלאל נרקיס יצר תחום לימודים ומחקר חדש כמעט "יש מאין". הוא הראה שהאמנות היהודית חובקת זרועות עולם. הוא הציב אותה בתוכניות הלימודים והמחקר של אוניברסיטאות ומכוני מחקר בעולם. הוא גם העמיד מאות של תלמידים ובהם אוצרים במוזיאונים, חוקרים ומרצים. נרקיס חיבר שבעה ספרים בתולדות האמנות בכלל ובאמנות היהודית בפרט. חלקם עוסקים בכתבי יד עבריים מצוירים, ביניהם הפקסימילה של "הגדת הזהב", וכן כתבי יד ארמניים, יוונים ולטיניים.

מן המחקרים של בצלאל נרקיס ותלמידיו אפשר ללמוד גם על ההווי היהודי בעבר הרחוק ועל תנאי החיים של היהודים. הם מצאו, בין היתר, כי הצייר-האמן אשר צייר את הגדת כתב יד שוקן היה כנראה גר. הם גילו באחת מן ההגדות הנודעות ביותר גם הדים ברורים לשנאת היהודים. במאות ה-13-14 הזמינו יהודים עשירים וחובבי אמנות אצל אמנים לא יהודים הגדות לפסת, מחזורי תפילה וספרים אחרים. בהגדה הידועה היום כ"הגדת הציפורים" הנחה המזמין את הצייר הנכרי שלא לצייר פני אדם לדמויות בהגדה. האמן פתר את הדילמה בכך שהעניק לדמויות ראשים של ציפורים, אבל הוא עיצב להם אפים מגודלים וארוכים, אוזניים קטנות של חזירים ולראשיהם כובעים מחודדים ככובעים שהיהודים חויבו לשאת על ראשיהם בגרמניה.

נימוקי השופטים (פרופ' אברהם רונן, פרופ' זיוה מייזליש, פרופ' אברהם קאמפף):

ועדת הפרס לפרסי ישראל בתחום חקר תולדות האמנות לשנת תשנ"ט החליטה פה אחד להעניק את הפרס לפרופ' בצלאל נרקיס, פרופסור אמריטוס לתולדות האמנות בקתדרה על שם ניקולאוס לנדאו, באוניברסיטה העברית בירושלים, על מפעל חיים בחקר האמנות היהודית.

פרופ' נרקיס למד וחקר את תולדות האמנות היהודית מאז 1957, כאשר עסק בסידור עזבונו המחקרי של אביו, מרדכי נרקיס ז"ל, שהיה מנהלו של בית הנכות הלאומי "בצלאל".

לאחר חזרו מלימודי התואר השלישי במכון ורבורג של אוניברסיטת לונדון ב-1963 נתמנה פרופ' נרקיס למרצה

אמנות ימי הביניים באוניברסיטה העברית, ואז החלה הקריירה הארוכה והפורייה שלו כחוקר אמנות ימי הביניים בכלל והאמנות היהודית בימי הביניים בפרט.

בחקר האמנות היהודית של ימי הביניים התמקד פרופ' נרקיס בכתבי היד המאוירים: ספרי קודש – תנ"כים, הגדות פסח ועוד – וגם ספרי חול ומדע. מפעלו החשוב של פרופ' נרקיס היה חקירתם, מיונם, קטלוגם ופרסומם השיטתי של כמה מאוספי כתבי יד מצוירים אלה המצויים בספריות הגדולות בארצות אירופה וגם באוספים פרטיים. כך יצאו לאור הספרים על אוספי כתבי היד היהודיים באנגליה ועל התנ"כים שבלנינגראד:

Hebrew Illuminated Manuscripts in the British Isles, Spanish and Portuguese Manuscripts, Jerusalem-London, 1982

Illuminations of Hebrew Bibles of Leningrad, 1990

מפעל חשוב של פרופ' נרקיס הוא האינדקס הממוחשב של האמנות היהודית (הקיים מ-1967) אשר הכרך הראשון שלו הופיע כבר ב-1970. כ-200,000 פריטים, תיעוד מדויק של מכלול היצירה האמנותית היהודית בתחומי העת העתיקה, כתבי יד מאוירים, תשמישי קדושה, ארכיטקטורה של בתי כנסת, בנייני ציבור ואמנות בעת החדשה.

ב-1974 ייסד פרופ' נרקיס את השנתון Journal of Jewish Art – כתב העת האקדמי היחדי המוקדש לנושא זה. כתב עת נוסף, "רימונים", שנועד לקהל רחב יותר, נוסד על ידי פרופ' נרקיס בשנת 1983. ב-1979 הקים פרופ' נרקיס באוניברסיטה העברית את "המרכז לאמנות יהודית" היוזם ומארגן פרויקטים מחקריים וכנסים בינלאומיים. פרופ' נרקיס הקים גם שתי אגודות לאמנות יהודית: האחת, פועלת הארץ, והשניה – International Society for Jewish Art – פועלת ברחבי העולם.

בשנות פעילותו הארוכות כמורה באוניברסיטה העברית שילב פרופ' נרקיס את הוראת ימי הביניים בתחומי ההוראה והמחקר של ההיסטוריה, התרבות והאמנות היהודית.

פרופ' נרקיס העמיד תלמידים רבים, הממשיכים את מפעליו במחקר ובהוראה, בניהול המרכז לאמנות יהודית ובהוצאה לאור של כתבי העת שייסד. בין שאר הספרים שיצאו לאור כפרי מחקריו, בעריכתו ובהשתתפותו כמחבר, נזכיר את אלה:

Hebrew Illuminated Manuscripts (1969); The Golden Haggadah (1970); The Kennicott Bible (1985);
The Worms Mahzor (1985)

במפעל החיים שלו העלה פרופ' נרקיס את קרנו של חקר האמנות היהודית והקנה לו מעמד שווה-ערך לחקר תולדות האמנות של שאר עמי התרבות.